

Ur *Clarté* nr 2 1986

Sheila Fitzpatrick

Ur folkets led: Nomenklaturan

Är det arbetare, intellektuella eller byråkrater som varit den sociala basen för bolsjevikerna? I svaret på den frågan ligger en viktig del av förklaringen till Sovjets utveckling. Det menar Sheila Fitzpatrick, historieforskare i Austin, Texas, som här går igenom social rörlighet och klasstruktur i mellankrigstidens Sovjet. Artikeln, som bygger på författarens bok *Stalin's Russia. A social history*, publicerades ursprungligen i den amerikanska tidskriften *Politics & Society* 2/84 och återges här något förkortad.

I oktober 1917 tog bolsjevikerna makten i proletariats namn och med proletariats stöd. Men Rysslands befolkning bodde fortfarande till fyra femtedelar på landet, och städerna hade vuxit så fort efter industrialiseringen på 1890-talet att en stor del av stadsbefolkningen tillhörde den första generationen. Rysslands kärnproletariat 1917 bestod av omkring tre och en halv miljon industriarbetare och en miljon järnvägsarbetare (av en befolkning på över 140 miljoner). De flesta industriarbetare hade fötts på landsbygden, och många — också yrkesskickliga arbetare — behöll sina förbindelser med den. Åtminstone en tredjedel hade sin egen lilla jordlott ännu vid tiden för revolutionen, bortsett från dem vilkas fäder, bröder eller andra nära släktingar ägde jord. Men marxistiska intellektuella, inklusive bolsjevikerna, hade ett psykologiskt intresse av att göra det minsta möjliga av arbetarnas band med landsbygdens folk. Den allmänna föreställningen bland marxisterna var att utbildade arbetare oftast kom direkt från byn och ännu var bönder i hjärtat, medan yrkesarbetarna i huvudsak var en urbaniserad, sant proletär grupp.

Men sedan bolsjevikerna tagit makten började industriproletariatet att smälta bort. Många fabriker slog igen på grund av ägarnas och företagsledningarnas flykt och bristande varutillförsel, och arbetarna lämnades utan jobb. Efter inbördeskrigets utbrott sommaren 1918 förorsakade bristen på mat och den politiska osäkerheten en massutvandring från städerna. Under inbördeskriget förlorade städerna i det europeiska Ryssland en tredjedel av sin befolkning. Industriproletariatet gick tillbaka ännu mer; från 3,6 miljoner 1917 till som lägst 1,4 miljoner 1919. En del av denna tillbakagång berodde på tillfälliga territoriella förluster (t ex industriområden i Ukraina), på Röda arméns mobiliseringskampanjer, på att arbetare fick administrativa uppgifter eller överflyttades från industrin till järnvägarna. Men flertalet förlorade arbetare säkert över en miljon, inklusive ett stort antal yrkesarbetare med mångårig erfarenhet av industriarbete — gick tillbaka till landsbygden.

Detta var en traumatisk utveckling för bolsjevikerna, inte minst därför att de inte kunde ge besked om arbetarnas återgång till bondeklassen var tillfällig eller beständig. Återvändande arbetare tog vanligen del i den jordutdelning som följde på jordreformerna 1917-18, förutsatt att byn betraktade dem som bymedlemmar som inte kunde förtjäna sitt uppehälle på jorden och därför måste arbeta på annat håll. Eftersom många arbetare hade låtit sina hustrur och mindre barn stanna kvar i byn och oftast återvänt för att hjälpa till vid sådd och skörd, är det troligt att de såg sig själva snarare som bönder än som arbetare — åtminstone när de befann sig i byn och inte på fabriken eller i gruvan. Naturligtvis var det också nu tveksamt om de kunde klara sig på jordbruket, eftersom de fått land men saknade husdjur och moderna jordbruksredskap. Men bolsjevikerna

måste ändå känna sig frågande inför sitt eget antagande att bonden som blev arbetare fick proletärt klassmedvetande i fabriken och förlorade sin kärlek till jorden. Kanske hade trots allt marxisternas gamla vedersakare populisterna rätt när de talade om arbetarna som motvilligt omflyttade bönder som skulle gripa första bästa tillfälle att för evigt återvända till jorden.

Under våren 1921 utbröt en serie arbetarstrejker i Petrograd och Kronstadtmatrosernas revolt, och det stärkte bolsjevikernas övertygelse att deras forna allierad trots segern i inbördeskriget vände sig mot dem och att deras sociala bas föll i spillror ”Tillåt mig att gratulera er till att vara avantgarde för en icke existerande klass” sade en framstående ledare för bolsjevikernas arbetaropposition syrligt till partiledarna; Läget var desto mer nedslående som slutet på inbördeskriget innebar att de närmare 5,5 miljoner som tjänstgjort i Röda armén demobiliserades. Från 1917, då soldater och matrosar varit aktiva i revolutionen, hade bolsjevikerna (och andra socialister) klassificerat meniga i de väpnade styrkorna som proletärer trots att de flesta kom från landsbygden. Det var rimligt på många sätt, men det innebar att det ryska proletariatet, som hade svällt 1917 med sju miljoner i de gamla tsarstyrkorna och 1920 med över fem miljoner i Röda armén, var en synnerligen instabil klass. När Röda armén demobiliserades 1921, vid en tidpunkt då industrin stod stilla och det inte fanns några arbeten i städerna, gjorde den ryska landsbygden anspråk på en stor del av befolkningen som tidigare gradvis hade ryckts loss från bondeklassen. Över en natt blev de forna proletärerna i Röda armén bönder. Än värre, många av dem försörjde sig på banditverksamhet under den långa och svåra vägen hem.

Men proletariatet var inte den enda samhällsklassen som råkade ut för upplösning under revolutionen och inbördeskriget. Sönderfallet bland de forna övre klasserna i Ryssland var än mer påfallande. Den jordägande adeln hade flytt landsbygden, och i många fall riket, sedan bönderna började beslagta jorden. Sammanlagt miste Ryssland omkring två miljoner genom emigration under inbördeskriget, och en ansenlig del av dem tillhörde de högutbildade, köpmannaklassen, byråkratin eller den jordägande adeln. De som tillhörde dessa klasser och stannade kvar blev de viktigaste måltavlorna för den röda terrorn, och alla utom de intellektuella fick en sämre social ställning. De intellektuella som grupp klarade sig bättre, eftersom bolsjevikerna beslöt sig för att de fortfarande behövde hjälp av ”borgerliga experter”, till att börja med tsaristiska officerare som köptes över till Röda armén. Trots all förvirring och oreda under inbördeskriget (och, mot slutet av tjugotalet, under vad som kan kallas kulturrevolutionen) lyckades de intellektuella att behålla eller till och med förbättra sin sociala ställning och sina ekonomiska privilegier. Mången adlig ämbetsman från tsartidens byråkrati och andra medlemmar av de privilegierade klasserna förvandlades till borgerlig expert under 1920-talet. Men under de första revolutionära åren låg sådant folk mycket lågt och tog ofta pappersarbeten med låg status som kontorsarbetare, bokhållare m m.

Det första resultatet av revolutionen i det ryska samhället var därför sönderfall och nedgång i den gamla över- och medelklassen och stadssamhället i allmänhet. Bondeklassen återfick miljoner av tidigare frånvarande medlemmar, från gruvarbetare och fabriksarbetare till soldater, trots att många av dessa tidigare kommit långt från sitt lantliga ursprung. Så mycket gick samhället tillbaka att folkräkningen 1926 visade att landsbygdsbefolkningens andel i den europeiska delen av Ryssland faktiskt var större än 1897. Men bondeklassen var också mycket hårt åtgången av krigsåren, revolutionen och inbördeskriget, och hungersnöden och epidemierna 1921-22 därtill. Mellan 1917 och 1923 minskade befolkningen på landsbygden med 3,6 miljoner (vilket i absoluta tal bara var lite mindre än befolkningsförlusten i städerna). Hårdast träffades yngre män. Enligt 1926 års folkräkning var antalet män i åldern 25 till 29 bara 56 procent av det mellan 15 och 19, och det fanns 129 kvinnor mellan 25 och 29 för varje hundratal män i samma åldersgrupp.

Byarna isolerades från städerna under revolutionens första år, eftersom marknadsförhållandena bröts sönder (bolsjevikerna förbjöd privathandel under inbördeskriget, om än inte helt effektivt), hantverksproduktionen upphörde i många byar, och bönderna drog inte längre iväg till arbete i städerna eftersom det inte fanns något arbete att få. Byrådet lämnades ensamt att sköta sig självt. Byns isolering ska dock inte överbetonas, särskilt inte när det gäller det europeiska Ryssland som tidigare bestått städerna med arbetare och tillfällighetsarbetare. De återvändande arbetarna hade med sig kunskaper om och kontakter med världen utanför precis som de återvändande röda armé-soldaterna några år senare. Många återvändande förde med sig en del av städernas värderingar, smak och till och med politik. Deras ankomst innebar ofta en konflikt i bysamhället eftersom de ifrågasatte de äldres auktoritet.

Sedan den Nya Ekonomiska Politiken (NEP) införts och marknaden återupprättats 1921, började ekonomin att återhämta sig, och industrin gick gradvis tillbaka till normal produktion. I slutet av 1920-talet hade industriproduktionen och antalet industriarbetare stigit nästan till förkrigstidens nivå. Bolsjevikerna ansåg, och fakta verkar stödja detta, att det fanns tillräckligt många "gamla" arbetare i den återupprättade arbetarklassen för att möjliggöra en kontinuitet med de grupper som varit med om 1905 och 1917 och för att säkerställa att den gamla klassmedvetenheten inte gick förlorad.

Arbetarna i byarna (om än inte alla) kom tillbaka; några rapporter antyder att de gjorde det med entusiasm så fort de hörde att deras gamla fabrik eller gruva hade öppnat igen, medan andra rapporter pekar på att många, särskilt gruvarbetarna, var besvikna, eftersom de än en gång hade misslyckats med att leva på jorden. Enligt en beräkning 1929 hade omkring 50 procent av industriarbetarna tagit sitt första fabriksarbete före oktober 1917, och 17-18 procent medgav ett "längre avbrott" under inbördeskriget då de hade varit i Röda armén, i byarna eller någon annanstans. Många nya och äldre arbetare hade fortfarande sin jordlott i byarna, även om de nu tycktes mer benägna att ta med sig fru och barn till staden.

Eftersom det var absolut nödvändigt för bolsjevikerna att återskapa en erfaren och "medveten" arbetarklass, gjorde de sitt yttersta för att se till att fabrikena återanställde gamla arbetare eller veteraner från Röda armén, inte bönder eller s k "tillfälliga element", dvs proletära stadsbor som bara ville ha ett jobb. Med mindre framgång övade de också påtryckningar på fabrikena att anställa ett visst antal ungdomar från arbetarklassfamiljer så att de proletära folklagren skulle stärkas ytterligare. Men NEP var en period med stor arbetslöshet, även om andelen sysselsatta ökade stadigt under hela årtiondet. Det var en ständig strid mellan bönder som försökte komma in på städernas arbetsmarknad med stöd av fabriksledningarna och fackföreningarna som försökte hålla bönderna utanför och framtvunga anställningsregler som gynnade stadsproletariatet.

Bondeklassen hade fått jord tack vare revolutionen, och många samtida, liksom senare historiker, ansåg bondefrågan därmed vara löst i huvudsak. Men erfarenheterna från 1920 gjorde klart att bönderna också hade andra krav och förhoppningar som grusades av bolsjevikernas politik och ekonomiska omständigheter. Med sin motvilja mot all form av handel satte den nya regimen upp oräkneliga hinder för bönder som prövade det traditionella sättet att förbättra sina villkor. Marknadsproblem och en ogynnsam skattepolitik avskräckte bönderna från hantverksproduktion som faktiskt aldrig (med undantag för hembränning) har hämtat sig från nedgången under inbördeskriget. Inkomsterna från arbeten utanför byn hade också gått tillbaka i början av tjugotalet, delvis på grund av att de gamla arbetarna i det privata kommersiella jordbruket, som utgjorde ungefär hälften före kriget, hade försvunnit. Även om antalet som arbetade vid sidan av jordbruket ökade under hela årtiondet, var det fortfarande 1927-28 långt under förkrigsnivåns nio miljoner om året, också inklusive arbeten i gruvor, fabriker m m.

Inflyttningen av bönder till städerna är svår att göra sig en klar bild av på grund av de miljoner stadsbor som först massutvandrade och sedan återvände till städerna efter inbördeskriget. Tre och en halv miljoner flyttade in till städerna 1923-26 och ytterligare en miljon, antagligen nästan bara bönder, under 1927-28.

Det pekar på en ganska hög rörlighet bland bönderna trots officiella försök att hålla den nere på arbetslösheten i städerna. Ändå väckte flytthindren ilska bland bönderna, och arbetsmyndigheterna i städerna var övertygade om att om de togs bort, så skulle städerna översvämmas av inflyttande bönder.

Det ryska samhället under NEP var ännu i mycket ett djur utan huvud. Den gamla intelligentian fungerade socialt som en överklass. Detta förargade underklassbolsjeviker som ofta hade svårt att känna sig entusiastiska inför partiledningens affärsmässiga samarbete med "borgerliga experter". De intellektuella själva hade vanligen varit starkt antibolsjevikiska under revolutionens första år då många hade haft obehagliga kontakter med Tjekan, och de fortsatte att förarga sig över bolsjevikiskt förmyndarskap och övervakning och över att de var utestängda från det politiska livet. Under senare delen av 1920-talet tycktes en del intellektuella ledare antyda att det nu var dags för bolsjevikerna att frigöra sig från en föga ändamålsenlig proletär förankring och tillerkänna intelligentian det politiska ledarskapet.

Bolsjevikerna kallade sin revolutionära regim "proletariatets diktatur". Det betydde inte — och hur skulle det ha varit möjligt? — att industriarbetarklassen hade blivit en ny socioekonomisk elit eller en härskande klass med samma ställning som bourgeoisien (så som marxister såg det) under kapitalismen. Det betydde inte heller arbetarkontroll över fabriker eller lokalt självstyre för arbetarsovjeter, för inget av experimenten hade överlevt inbördeskriget. Men det betydde, givetvis, att samhället styrdes av bolsjevikpartiet, dvs ett parti med ett betydande antal arbetar-medlemmar och en ledning ur intelligentian. Men under dessa tidiga år ansåg de flesta bolsjeviker att det betydde något mer i sociopolitiska termer. För det första antog de att partiet skulle rekrytera sina medlemmar huvudsakligen från arbetarklassen. För det andra tänkte de sig att arbetare — företrädesvis men inte nödvändigtvis partimedlemmar — skulle befordras till de gamla chefsjobben.

I det praktiska arbetet hade bolsjevikerna agerat utifrån dessa förutsättningar från början. Arbetare hade företrädesrätt till partiet. När "kadrer" behövdes (t ex revolutionära företagsledare), skickades en bolsjevik som kunde eller inte kunde vara från arbetarklassen, annars skickades en arbetare, soldat eller sjöman som kunde eller inte kunde vara partimedlem men var en pålitlig revolutionär. Det antogs att den ickebolsjevikiska arbetarkadern med tiden skulle gå in i partiet, och under tiden skulle deras klassmedvetande leda dem på rätt väg. Till att börja med föreslogs det ofta att kadern, när förhållandena blivit mer ordnade, då och då skulle gå tillbaka till fabriken — "och till armén!" föreslog en entusiast — för att friska upp den proletära medvetenheten. Men efter en tid stod det klart att "befordran" nästan alltid innebar ett stadigvarande byte av sysselsättning och social ställning, och liknande förslag hör des alltmer sällan.

I början av 1920-talet och sedan såväl inbördeskrigets oreda i proletariatet som Kronstadtrevolten skakat om dem, började några partiledare, särskilt *Lenin*, att ta det lugnare med att ge arbetare automatiskt företräde till partiet och vid kaderrekrytering. Men det var politiskt besvärligt att inta en sådan position eftersom arbetarklassbolsjevikerna fortfarande var den största enskilda gruppen inom partiet, och de bittra partistriderna 1920-21 avslöjade åtskillig motvilja hos denna grupp gentemot de intellektuella som dominerade partiledningen. De intellektuella misstänktes för dolda sympatier med den gamla "borgerliga" intelligentian och för en viss böjelse att hålla arbetare borta från högstatusjobb med motiveringen att de inte var kompetenta.

När Lenin dog 1924 var ett av den nya partiledningens (och *Stalins*) första initiativ den s k Lenin-utskrivningen, ett löfte att värva 200 000 arbetare till partiet och att öka andelen arbetare bland kadern. En sådan massbefordran och rörlighet uppåt via partimedlemskap skedde verkligen: 1927 hade 55 procent av de kommunister som hade administrativa och tjänstemannasysslor (dvs 242 000) varit arbetare eller bönder innan de gick med i partiet. Byråkratin var dock inte på något sätt fullt ”proletariserad”: bara 11,7 procent av alla tjänstemän 1927 var kommunister, och närmare hälften av dessa kommunister hade sin bakgrund bland intellektuella eller tjänstemän. Partiledningen var oroad. Det fanns också ett växande missnöje i och utanför partiet med hindren för arbetarklassen att avancera socialt, svårigheter att få tillträde till högre utbildning, otillräcklig rekrytering av arbetare till kaderuppgifter och privilegier för intellektuella (”borgerliga experter” med sovjetisk terminologi).

Mot slutet av 1920-talet bestämde sig partiet för att slå in på en snabb industrialisering som skulle finansieras med egna medel, huvudsakligen på böndernas bekostnad. Det var ett föga överraskande beslut, eftersom bolsjevikernas förkärlek för industrialisering — det ursprungliga marxistiska projektet för Ryssland, under lång tid i slutet av 1800-talet anfört mot de antimoderna populisterna — låg mycket djupt.

Vad som överraskade många var att den första femårsplanen (1929-32) visade sig innebära en ny fas av revolutionär omvälvning och sociala förändringar; den omfattade kollektivisering av jordbruket, avskaffande av den privata företagsamheten i städerna och ”proletär kulturrevolution” mot den gamla intelligentian. Förhoppningen — eller i bolsjevikernas fall fruktan — att NEP skulle bli den ryska revolutionens Thermidor hade till sist visat sig ogrundad.

Begreppet ”revolution från ovan”, ursprungligen myntat av Stalin, klargör att detta inte var någon revolution på gatorna eller ens i byarna, men snarare en revolutionär process initierad (men nödvändigtvis inte kontrollerad) av en regim som önskade social och ekonomisk förändring. Det är emellertid uppenbart att en revolution uppifrån inte skulle vara genomförbar utan ett positivt gensvar på lägre nivå. I detta fall verkar det som om (även om frågan inte är utredd) stödet ”nedifrån” kom från en mellannivå i samhället, nämligen vanliga kommunister, unga Konsomol-medlemmar och yrkesarbetare. Bland dessa hade det alltid funnits en stor misstänksamhet mot borgerliga intellektuella, privata företagare (”NEP-män”) och kulaker. De var förbittrade på de intellektuellas sociala status och privilegier och önskade antagligen förbättra sin egen situation. Deras anmärkningar att arbetarna hade hållits kort och inbördeskriget utkämpats för ingenting (eftersom klassfienden hade kvicknat till och blomstrat under NEP) citerades oroligt av partiledningen i slutet av 1920-talet.

Regimens nya kurs 1928-29 innehöll tre huvudsakliga delar. För det första förekom en häxjakt på klassfiender som började med NEP-män och borgare (dvs ickekommunister), byråkrater och intellektuella i städerna och fortsatte med kulaker på landsbygden. Andra sidan av kampanjen mot den gamla intelligentian var att rekrytera fler arbetare och kommunister till administrativa arbeten och specialistuppgifter. För det andra var det en fullständig nationalisering av handel och industri i städerna åtföljt av ett mycket ambitiöst program för industriell utbyggnad. För det tredje började en tvångskollektivisering av jordbruket mot slutet av 1929 efter två års konfrontationer mellan regimen och bönderna kring spannmålsanskaffning och priser. Detta innefattade expropriation för kulakerna liksom omorganisering av byarna till kolchoser.

Denna politik skapade en enorm social oreda. Enklast var det med NEP-männen, privata företagare och köpmän, vars verksamhet varit laglig men setts med misstänksamhet under NEP. Antingen slog de igen butiken och flyttade till en annan stad (eller tillbaka till byn om de var bondeköpmän), eller arresterades de som ”spekulanter”. Läget var mer komplicerat för den

borgerliga intelligentian — icke-kommunistiska experter och byråkrater De flydde vanligen inte, även om de som grupp starkt misstänktes för sabotage och förräderi, och bara en mindre del arresterades eller fängslades. I flera år förföljdes och terroriserades de, och deras barn fick svårigheter att komma in på högre skolor. Men när förföljelserna upphörde befann sig de flesta intellektuella kvar i sina gamla jobb. Få hade sjunkit socialt som individer, och som grupp hade de trots alla politiska stormar överlevt med intakt status.

I byarna klassades framgångsrika bönder som kulaker (vilket innebar att de utnyttjade andra bönder) och berövades sina ägodelar och kastades ut ur sina hem. Många flydde, antagligen till städerna och de nya industrialanläggningarna där de kunde få arbete. Andra — sovjetiska historiker uppskattar dem till en och en halv miljon kulaker, västhistoriker har ofta en mycket högre siffra — togs av den politiska polisen och deporterades till Ural, Sibirien och andra avlägsna delar. Andra dömdes för våldshandlingar mot kollektiviseringen eller för banditväsen och sändes till arbetsläger.

Den andra gruppen — de deporterade kulakerna — är speciellt intressant när det gäller den sociala rörligheten. Hälften slog sig ned på obrukad jord, men den andra hälften sändes till avlägsna industriorter som Magnitogorsk, dit det var svårt att få arbetskraft. I allmänhet började de som utbildade anläggningsarbetare, men fick sedan anställning i den nya fabriken. Alltså blev många av de forna kulakerna industriarbetare, ofta skickliga och relativt välbetalda efter några få år, eftersom de kunde utbildas och befordras på samma sätt som fritt rekryterad arbetskraft och allmänt ansågs överlägsna den genomsnittliga nyanställda från landsbygden. De levde och arbetade som fria arbetare, men de måste regelbundet inställa sig hos den lokala polisen och fick inte fritt lämna distriktet.

Också bortsett från de deporterade kulakerna var den första femårsplanen en tid av ojämförlig flyttning från landsbygden in till städerna. 8,6 miljoner bönder blev lönearbetare under den första femårsplanen, och 9,5 miljoner bönder antas ha flyttat in till städerna under 1931 och 1932. Å ena sidan flydde bönderna från byn på grund av kollektiviseringen. Å andra sidan fanns det goda chanser att ta. Industrialiseringen skapade miljoner nya jobb, inklusive anläggningsarbeten som var den lättaste inkörsporten för bönder till stadens arbetsmarknad. Under NEP hade bönderna varit besvikna därför att det fanns för få jobb.

Om antalet kroppsarbetare ökade kraftigt under den första femårsplanen, steg antalet tjänstemän än mer. Under 1928-32 ökade antalet kroppsarbetare med 205 procent (från 8,7 till 17,8 miljoner), medan antalet tjänstemän steg med 237 procent (från 2,7 till 6,4 miljoner). Bolsjevikerna skulle säkert ha motsatt sig varje önskan att låta byråkratin expandera, för ordet, om än inte begreppet, var dem motbjudande, men detta var naturligtvis en oundviklig konsekvens av industrialiseringen och i synnerhet av statens ökade ansvarstagande inom det ekonomiska området mot slutet av tjugotalet. Inom industrin ökade till exempel antalet tjänstemän med 329 procent under perioden 1928-32, jämfört med 194 procent för industriarbetare. Inom handeln hade staten tagit över från de privata företagen till stor förvirring för konsumenterna och med ett minimum av planering och investeringar; resultatet blev att personalen inom denna sektor ökade med 265 procent.

En så kraftig expansion av den statliga byråkratin betydde att många av de nya arbetsplatserna måste besättas med folk från underklassen som förut varit arbetare.

Exakta uppgifter är svåra att få tag på, men enligt en källa lämnade 666 000 kommunistiska arbetare fabriker, järnvägarna och gruvorna för kontorsarbete eller heltidsstudier under åren 1930-33. Eftersom det är troligt att ett lika stort eller snarare större antal icke kommunistiska arbetare gjorde det samma, kanske resultatet är att 1,5 miljoner arbetare tog sig upp till kontors-

arbete. De flesta av dessa arbeten gällde bokföring och administration på låg nivå, men en relativt stor andel hörde till en högre grupp och kallades ”ledande kader och specialister”. Av 861 000 personer i denna grupp i november 1933 hade 140 638 haft pappersarbete 1928.

Befodringspolitiken hade en särskilt dramatisk aspekt som var unik för den här perioden av ”revolution uppifrån”. 1928 när de borgerliga experternas påstådda eller verkliga lojalitet diskuterades som värst, trumfades Stalin och *Molotov* igenom ett nödprogram som innebar att läroverk, högskolor och tekniska skolor skulle ta emot ett stort antal unga arbetare från fabrikena och kommunister från administrativa arbeten på låg nivå och snabbast möjligt göra dem till ingenjörer, ekonomer, agronomer m m.

Syftet med detta program var, förklarade Stalin, att skapa en ”proletär intelligentsia” som var nödvändig för en proletär regim. Över 100 000 kommunister — hälften av dem ur arbetarklassen — gick till läroverk och högskolor som stipendiater under den första femårsplanen tillsammans med mer än 40 000 arbetare som inte var partimedlemmar. I det långa loppet var det här ett viktigt steg för att övervinna motsättningen mellan ”röd” och ”expert”, och det skapade också — medvetet eller omedvetet — kärnan av administratörer och politiska ledare i generationen efter utrensningarna. På kort sikt gav de regimen en mycket uppmärksam symbol för de möjligheter att komma framåt som revolutionen hade givit arbetare och bönder.

Industriproletariatet var grundbulten i bolsjevikernas uppfattning av revolution och samhälle. Det var den revolutionära klassen, och bolsjevikerna sade (och menade det, tror jag) att det skulle bli den härskande klassen efter revolutionen. Men det fanns olösta problem och motsägelser i denna marxistiska uppfattning av det proletära styret. En härskande klass åtnjuter normalt högsta status och bästa ekonomiska position i samhället, liksom en ganska hög kulturell nivå. Efter revolutionen talade bolsjevikerna om proletariatet som den överlägsna klassen och försökte ge det dess vederbörliga ställning. På samma gång medgav de dess kulturella och ekonomiska underlägsenhet, till och med överdrev den ibland: en annan marxistisk uppfattning som bolsjevikerna gjort till sin var att proletariatet under kapitalismen var den lägsta och hårdast exploaterade klassen.

I själva verket var industriarbetarklassen varken den lägsta klassen i Ryssland före revolutionen eller den högsta efter den. En bättre beskrivning är att proletariatet var en av mellanklasserna i 1900-talets Ryssland och att revolutionen inte ändrade dess ställning påfallande. Det stod över Rysslands förtryckta bondemassor men inte så mycket högre att det kunde förhindra tillfällighetsarbetande bönder från att utgöra en väsentlig del av alla arbetare. Det stod under tjänstemän och intellektuella liksom den administrativa eliten men inte så mycket lägre att yrkesarbetare ibland inte kunde anta borgerliga seder och tänkesätt och försöka ta sig in i tjänstemannaeliten.

Fastän bolsjevikerna tänkte på proletariatet som en slutstation, var det ryska proletariatet under 1900-talets tre första årtionden mer som en svängdörr. Förmågan att röra på sig visade sig vara mycket värdefullare för bolsjevikerna än den ömt vårdade klassmedvetenheten, därför att den kunde användas för att bygga den nya elit som en revolutionär regim behövde om den skulle överleva. Arbetare var tillräckligt läskunniga och organisationsvana för att kunna lära sig till administratörer. På samma gång hade de tillräckligt motvilja mot den gamla regimen för att bli naturliga förkämpar för den nya.

Fastän bolsjevikerna, såsom marxister, saknade en teoretisk apparat för social rörlighet, betydde det inte att de inte var intresserade av att uppmuntra den. De ville att arbetarna skulle bli herrar över den revolutionära staten, vilket i praktiken betydde att de rekryterade många enskilda arbetare till tekniska och administrativa uppgifter. De ville beröva de forna privilegierade klasserna deras ekonomiska fördelar och sociala ställning. De trodde att bönder som flyttade till städerna

och blev arbetare avancerade till en högre samhällig nivå, och föresatsen att industrialisera det efterblivna Ryssland innebar att miljoner skulle få denna möjlighet.

Bolsjevikerna tänkte mindre på bönderna än på proletariatet, men deras perspektiv under tidigare år hade sina marxistiska säregenheter. De var misstänksamma mot de grå massorna på landsbygden, utom räckhåll för sovjetmakten, och trodde att en uppväxande kapitalism på landsbygden oundvikligen skulle ge dem klassfiender i byarna. Partiets jordbruksexperter var besatta av frågan om klasskillnader bland bönderna. Men under 1920-talet, måhända under inflytande av tänkare som *Chaijanov*, verkade de glömma ett annat av Marx grundläggande påståenden om bönderna, nämligen att många bönder är ett framtida stadsproletariat. Det var inte förrän under den första femårsplanen som denna typ av rörlighet blev en angelägen fråga. För varje trettiotal bönder, som slöt sig till kollektivjordbruken under den första femårsplanen, fanns det tio som gav upp jordbruket och blev lönearbetare, främst inom den ickeagrara sektorn.

Man kan knappast överdriva den sociala betydelsen av denna enorma omflyttning från land till stad, samtidigt med den stora rörelsen av "gamla" proletärer från arbetaryrken till tjänstemannaryrken. För städernas arbetarklass innebar det att den upptog ett betydande tillskott av utbildade bönder just vid samma tid som yrkesarbetarna tog farväl av arbetarklassen för högstatusjobb. För den framväxande administrativa och tekniska eliten (snart officiellt kallad "den nya sovjet-intelligentian") innebar det en lika radikal förändring. Gruppen av administratörer fick plötsligt ett tillskott från arbetarklassen, medan den gamla "borgerliga" intelligentian, som nyss varit förföljd av regimen, fick utbilda och absorbera ett väldigt antal nya ingenjörer. Detta dubbla förlopp gjorde det möjligt för två tidigare mycket skilda grupper att smälta samman; de "röda" och "experterna" blev en enda privilegierad elit som möjligen kan beskrivas som en produkt av Rysslands stora proletära revolution.

Vilka förändringar i medvetandet som dessa dramatiska omvälvningar medförde är svårare att precisera. Men de kan knappast ha skett utan förluster i klassammanhållning och klassmedvetande; 1920 hade trots allt en fast kärna av arbetare många års erfarenhet av produktionen, en vana vid kollektivt agerande och minnen av såväl 1905 som 1917; 1930 däremot var den stora majoriteten arbetare bönder från igår, och de kvarvarande veteranerna var fullt sysselsatta med att lära dem yrkesskicklighet och fabriksdisciplin (även om de ständigt uppmanades att också förmedla "arbetar-klasstraditioner"). Fackföreningarna förlorade mycket av sin politiska ställning och sitt oberoende vid denna tid, vilket ofta tas som en symbol för regimen tilltagande ointresse för den gamla alliansen med arbetarklassen. Under 30-talet kom stachanovitkampanjerna för att normerna skulle överträffas individuellt att betona anpassningen till arbetarklassen (många av de ledande stachanoviterna, vars biografier gavs stor spridning, hade nyligen kommit från landet), inte proletär medvetenhet i den gamla betydelse av kollektivt ansvar för revolutionens öde.

Framväxten av den "nya klassens" medvetande är av naturliga skäl inte dokumenterad i officiella sovjetiska källor. Men den återspeglas i romaner och noveller från Stalintiden, särskilt i bilden av den sovjetiska "self-made man", fabriksledaren eller partisekreteraren som månar om sin auktoritet och sitt privilegierade levnadssätt men också stolt förklarar sig vara en "arbetarklassens son". Som i andra samhällen uppvisade de sovjetiska uppkomlingarna å ena sidan en social omogenhet och å andra sidan en iver att erövra den kultur som tillkom deras nya position. Kvinnorna sågs som specialister på skick och bruk i den "nya klassens" familjer, precis som de var experter på att komma över de materiella förnödenheter som det rådde kronisk brist på. Det är ett påfallande avsteg från 1920-talets kvinnofrigörelse och jämställdhet att en särskild tidskrift för den högre klassens kvinnor dök upp i mitten av 30-talet, fylld med råd i etikett- och konsumentfrågor och med uppmaningar till kvinnorna att delta i frivilligt välgörenhetsarbete.

Medan vi absolut inte kan anta att uppåtgående social rörlighet nödvändigtvis beredde de enskilda individerna någon tillfredsställelse (särskilt inte när det gäller bönder som blivit rörliga på grund av kollektiviseringarna), så var dock de materiella fördelarna för den ”nya klassen” på 1930-talet betydligt mer påtagliga än för arbetarna, och det fanns också en påfallande klyfta mellan levnadsstandarden i städerna och på landsbygden. (När hungersnöden rasade 1932 på landsbygden måste bönderna med tvång hållas tillbaka från städerna; dessa restriktioner för inflyttning i städerna fanns i praktiken kvar under hela Stalintiden.) Därtill kommer att temat om den individuella stoltheten över att nå en högre samhällelig ställning än sina föräldrar, vanligtvis i form av utbildning, yrkesskicklighet och högre ”kulturell” nivå, ständigt betonades i sovjetisk 30-tals press, och det är svårt att tro att detta inte hade något att göra med samhällliga realiteter och autentiska folkliga föreställningar.

Bland folk i allmänhet var det arbetare och bönder som stigit socialt — med undantag för de ofrivilligt rörliga bönderna som hade störst anledning att utifrån egna erfarenheter anse att revolutionen hade infriat sina löften. Revolutionen hade lovat att arbetare och bönder skulle få ett bättre liv och personligen hade de fått det. Den hade lovat att arbetarna skulle bli de nya herrarna och genom att sluta att vara arbetare hade de personligen blivit det.

Ingen seriös marxist kan mena att detta var att infria revolutionens löften till arbetarklassen, och från marxistisk synpunkt är *Trotskij*s argument i *Den förrådade revolutionen oantastliga*. Men vi måste inte tänka som marxister, inte ens (eller särskilt inte) när vi betraktar resultatet av en revolution som letts av marxister. Trotskij iakttog helt korrekt, enligt min åsikt — att regimen huvudsakliga sociala bas skiftade från arbetarklass till ”byråkratin” eller den nya eliten. Han ansåg att det var en katastrof, även om det också kunde tolkas som en triumf för postrevolutionär statsmannakonst; och han anklagade Stalin, medan vi kanske kan hysa en viss respekt för en ny bolsjevikisk strategi. Men framförallt förbises; Trotskij's schematiska argument en praktisk fråga som var central för att rättfärdiga ”den nya klassen” i partiets ögon och göra den till ett pålitligt stöd. När regimen bytte förankring från en klass till en annan, tog stora mängder arbetare exakt samma steg i sin livsföring. Utan tvivel förrådde regimen framtida arbetargenerationer och sina egna principer. Men de verkliga arbetarna som hade stött bolsjevikerna — och många som inte hade det — fick sin belöning i form av avancemang till den nya sovjetiska eliten. □